

JAKÓ ZSIGMOND

Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező

A mű nagyszerűsége elvonta az utókor figyelmét alkotójáról.¹ A Batthyaneum ugyan országunk nemzetközileg legismertebb és legtöbbször értékelt könyvtári műemléke, de alapítójának tudománytörténeti szerepe felől nemcsak a mai érdeklődő nagyközönség tájékozatlan, hanem erről a tudományos kutatás is mindeddig méltatlanul kevés biztos ismerettel szolgált. Két évszázada büszkélkedünk Batthyány Ignác alkotásával, de nagyon keveset tettünk azért, hogy művéhez mindenben méltóan és a maga teljességében mutassuk be magát a tudós személyét és a tetteit mozgató szándékokat.

A könyvtáralapítás a török kiűzése után újjáépülő ország főpapjai körében szinte kötelező volt. A 18. század második felében más magyar püspökök is létesítettek fényes könyvgyűjteményeket. De Batthyány Ignác művelődési létesítményei nem ilyen státuszszimbólumokként jöttek létre, hanem jól átgondolt tudományszervezési program egymásra épülő részeiként. Az ő egyéni kutatói szenvedélye az a többlet, ami a gyulafehérvári főpap alkotását döntő módon megkülönbözteti kortársai könyvtáralapításaitól.

Erdély magyar és nem magyar lakói két évszázad óta élvezik Batthyány Ignác gazdag életművének áldásait. Igazán elérkezett tehát az ideje a teljes tudományos életmű szakszerű feldolgozásának és beillesztésének művelődési fejlődésünkbe. Ennek a régi adósságnak a törlesztéséhez kívánunk némileg hozzájárulni az eddigi eredmények kritikai ellenőrzésével és rendszerezésével, valamint a további kutatási feladatok megjelölésével. Ez a mostani ünnepi megemlékezés eleve alkalmatlan százados mulasztások pótlására. De arra jó alkalom, hogy felvessük a még nyitott kérdéseket és ezáltal vizsgálódásokra ösztönözzünk.

E dolgozatban előbb Batthyány történetírói munkásságának áttekintésére és értékelésére teszünk kísérletet, majd pedig tudományszervező tevékenységének, benne a könyvtár és a csillagda alapításának részleteire igyekszünk fényt deríteni minél több ismeretlen új adat bevonásával. Meggyőződésünk, hogy Erdély magyar népe így ünnepelheti meg legméltóbban és a tudós örökhagyó számára is legkedvesebb módon Batthyány Ignác püspök születésének 250. évfordulóját. Mert ez a főpap elsősorban nem barokk pompát igénylő nagyúr volt, hanem előkelő származása és nagy vagyona ellenére kiemelkedő egyházi vezető és szíve legmélyén egész életében a tudományos megismerés szenvedélyes vágyától hajtott igazi alkotó tudós szellem.

¹ Batthyány Ignác születésének 250. évfordulójára

* * *

A történelemmel többnyire politikai indítékból való műkedvelő foglalkozás nem számított ritkaságnak abban a társadalmi rétegben, amelyhez Batthyány származásánál és méltóságainál fogva tartozott. Az a szakszerűség azonban, amellyel Erdély püspöke kutatómunkáját végezte, és részben az a tematika, amivel egész életében foglalkozott, már kivételesnek tekinthető. Batthyány tudományos pályájával kapcsolatosan tehát önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy ezt a főrangú ifjút kik és milyen hatások mikor és hol terelték már induláskor erre a szokatlan útra. Az eddigi irodalom feltételezte, hogy római tanulmányai idején, ottani szakemberek hatására alakította ki sajátos kutatói programját.² Az újabban feltárt adatok azonban ezt a véleményt nem igazolják, sőt határozottan cáfolják.

Ismeretes, hogy Batthyány 1763. november 1-jén iratkozott be a római Collegium Germanicum et Hungaricumba. Innen néhány heti ott-tartózkodás után, 1763. december 13-án ismeretlenül levélben fordult Pray Györgyhez, melyben a nagy tekintélyű jezsuita történésznek teljesen kikristályosodott kutatási tervet adott elő. Ennek lényege: azzal a szándékkal jött Rómába, hogy a jezsuita Inchoffer Menyhért (1584–1648) és Péterffy Károly (1700–1746) által kezdeményezett kutatásokat folytassa az Örök Város gyűjteményeiben a magyar történelemre és különösképpen a rendkívül elhanyagolt magyar egyháztörténetre vonatkozó források feltárásával. Ehhez a bécsi császári könyvtár őre, Kollar Ádám Ferenc (1718–1783) adott neki ajánlást a Vatikáni Levéltár praefectusához, Giuseppe Garampi kanonokhoz.

A levélben előadott terv kiforrottsága meg sem enged olyan feltételezést, hogy az néhány hét alatt Rómában született volna. A Pray Györggyel történeti részletkérdésekről egyenrangú félként értekező fiatal teológus már módszerekben és szakirodalomban járatos kutatóként érkezett Nagyszombatból Rómába.³ Ez még világosabban kiderül 1764. augusztus 9-i leveléből, melyben kutatási együttműködésre kéri Prayt, aki *Annales*e második kötetének előszavában megköszönte fiatal munkatársának az általa Rómából küldött pontos információkat.⁴ A tudósi pálya elindítá-

² Batthyány Ignác életrajzára és tudományos pályakezdésére vonatkozóan a legfontosabb forrást azok a naplószerű feljegyzések alkotnák, amelyeket még a múlt század végén kölcsönöztek ki a Batthyaneumból és azóta nyomuk veszett. Vö. VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. = MKsz 1899. 153.

³ 1763. december 13-án így ír Praynak: „Mirum tibi procul dubio videbitur, quod ab Urbe hominis, quem de vultu nunquam vidisses et cuius nomen nec fando nosti, litterae ad te perferantur, sed desines mirari, si cum animo tuo reputaveris, inde litteras tibi venire, unde ex gentilibus nostris vel rerum nostrarum scriptoribus in gentis nostrae historiam tanta lux illata est; Inchofferum et Peterfium intellico. Eodem animo ego in Urbem veni, ut scilicet opera amici eruditi alicuius adjutus ea hic exquiram, quae nobis desiderantur, quaeve in historia nostra excutientibus lucem accedere possint. Nec mea me spes fefellit. Dominus Kollar, mihi inprimis charus et inter amicos meos facile Princeps, mihi amicitiam conciliavit cum illustrissimo domino comite Garampio, ecclesiae Vaticanae canonico et Tabularii Apostolici praefecto, viro ab omnimoda eruditione claro”. — Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Pray György levelezése (a továbbiakban Pray-levelezés).

⁴ „... Amicorum optime, in quas me conjicis difficultates? Erectaveris Patriae de me expectationem, quam explere nescio quomodo possim. Poenam itaque de te sumere statui et tibi forte non injucundam et mihi utilissimam, ut me scilicet in studiis adjuves et quae ad historiam ecclesiasticam, quam

sa tehát nem Rómában keresendő. Indulásával kapcsolatban Batthyány név szerint csupán Kollar Ádámot említi. Más forrásokból tudjuk, hogy Kollarral már nagyszombati tanulmányai idején, legkésőbb 1763 tavasza óta levelezett kodikológiai és liturgiátörténeti tudományos kérdésekről, oklevélmásolatokat küldött neki, és a bécsi tudós nagy jövőt jósolt a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatal teológusnak.⁵ Batthyány azután is ragaszkodott Kollarhoz, amikor az országos felháborodást hívott ki maga ellen a császári udvar érdekeit kiszolgáló jogtörténeti munkáival.⁶ A kettőjük közötti viszony azonban sohasem volt olyan bizalmas, mint a pécsi püspök történész-könyvtárosa, Koller József (1745–1832) és Kollar Ádám között. Feltételezhető ugyan, hogy a fiatal Batthyány Kollartól és a császári könyvtár kéziratából sokat tanulhatott, mégis nehéz elképzelni, hogy az erős nemzeti öntudatról tanúskodó tudós szemléletének kialakítása Bécshez és a magyarellenességéről ismeretes jogtörténész könyvtáros személyéhez volna köthető. Ebben a kérdésben azonban a végső szó kimondásához szükséges még Kollar Ádám levelezésének át tanulmányozása.

Véleményünk szerint a Batthyány kutatói pályáját meghatározó erők és eszmék Nagyszombat jezsuita egyetemén keresendők. Talán éppen annak a Schmitth Miklós professzornak (1707–1767) a környezetében, aki Pray György és Katona István történetírói pályáját szintén elindította. Bár Schmitth maga is foglalkozott egyháztörténettel, érdeklődési körét már kiterjesztette a magyar történet egészére. Vele kezdődött el a jezsuita történésziskola fokozatos nyitása a politikai történet kérdései felé.⁷ Schmitth szerepére vonatkozó feltételezésünk beigazolódása vagy elvetése azonban Schmitth, Pray és Katona irathagyatékának alapos áttanulmányozásától függ.

A nagyszombati jezsuita indítás részleteinek teljes tisztázásán kívül az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kell fordítani a Batthyányt egri tartózkodása (1766–

adornandam sumpsis quoquo modo spectant, usibus meis seponas. Rem omnem, quam molior mecum ipso perpendenti tam prolixa, tamque multis implicata difficultatibus videtur Historia Ecclesiae Hungaricae, quae adhuc quasi penitus neglecta jacet, ut unius hominis vires exsuperet. Lustranda enim, immo excutienda tabularia omnia, pervolvendi coetannei scriptores, cum ego in Urbe quantum fieri potest in eruendis antiquis monumentis operam do, tu cum ad lustrandum aliquod tabularium admissus fueris mei memor esto. Ex his ceptis in Transylvaniam et Croatiam itineribus ditior procul dubio redieris, gratissimum mihi foret intelligere ex te, quae magis memoriae digna occurrerint. Museum historicum, quod P. Peterfi et P. Szentivani magno studio colligerunt, procul dubio Viennae saepius consulere libuit, dic quae-so an ibi libellos poenitentiales, jejuniorum, officiorum divinorum ordines, lectionaria etc. inveneris.” – Pray-levelezés, 1764. augusztus 9.

⁵ Batthyány 1763. május 7-én más oklevelek mellett II. Géza 1148. évi oklevelei közül háromnak a másolatát küldte el Nagyszombatból Kollarnak, aki később ezt jegyezte rá e másolatokra: „Has litteras. . . Ignatius Salesius comes de Battyán cum memorata exempla ad me mittebat, studiis philosophicis vacabat, Romam postea profectus, qui cum juvenili aetate rerum patriarum admodum fuerit studiosus, nullum dubium est, quin Hungaria olim in eo habitura sit Praesulem, veritatis juxta ac publicorum commodorum studiosissimum.” – Batthyaneum, Erdélyi Káptalan Levéltára (a továbbiakban: ErdKLvt) 21. láda, 3284.

⁶ Batthyány így ír Kollarról Praynak: „. . . nullas ab eo accepi quamvis eum semper mihi amicissimum habuerim et in posterum habere cupiam. Si efficere poteris, ut quamvis a me numquam offensus sit, in gratiam re[cipere?] velit et mihi exoptatam colere amicitiam. Facies rem mihi jucundissimam . . . potes eum, ut ad me litteras dare velit, valde enim illis delectarem.” – Pray-levelezés, 1765. január 13.

⁷ HÓMAN Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Bp. 1925. 13., 18–19.

1781) idején ért hatásokra. Főként Esterházy Károly püspök nagyszabású építkezései, tervei befolyásolhatták abban Batthyányt, hogy Gyulafehérvárt Egerhez hasonlóan művelődési központtá igyekezzék fejleszteni, tudományos programja azonban ott már nem gazdagodhatott lényegesen. Ebben a tekintetben is további rendszeres vizsgálgatásokra lenne szükség, elsősorban Egerben.

* * *

De nem csupán az indulás kérdéseinek eldöntéséhez szükségesek újabb kutatások. Magának a befutott pályának a pontos felmérésével, a személyi kéziratanyagok filológiai vizsgálatával, tudománytörténeti értékelésével is adósa vagyunk Batthyány Ignácnak. Azt mindenhol megemlítik róla, hogy bekapcsolódott a korszak oklevéltani vitáiba és 1779-ben tanulmányt tett közzé Szent István király pannonhalmi alapítólevelének hitelessége védelmében. Az is közismert, hogy 1785-ben megjelentette nagyszabású egyháztörténeti forrásgyűjteménye első kötetét, 1790-ben pedig jegyzetekkel ellátva kinyomtatta Szt. Gellért püspök irodalmi hagyatékát. Kutatásainak egyéb írásos emlékeit azonban komolyan számba sem vették, noha azok zöme a Batthyaneumban található. Ez az oka annak, hogy Gyulafehérvár e püspöke eddig nem foglalta el az őt megillető méltó helyet a magyar történettudomány fejlődéstörténetében. Mindehhez további elmélyült kutatások szükségesek a Batthyaneumban. A mostani ünnepi alkalommal be kell érnünk azzal, hogy eddig feltárt levelezése segítségével kíséreljük meg érzékeltetni: mennyivel sokrétűbb Batthyány valóságos történetírói életműve az eddigi szakirodalom által kialakított képnél.

A későbbi püspök kutatásainak jelenleg ismert legkorábbi témaköre a liturgiátörténet volt, mely nála legszorosabban összekapcsolódott a régi kéziratokkal való, mai szakkifejezéssel élve kodikológiai foglalkozással. Még nagyszombati diákként talán a pozsonyi káptalan könyvtárában egy olyan 11. századi időből való kódexre bukkan, amelyben Szent István jobbjára feltalálására rendelt mise is szerepelt. Az ezzel kapcsolatos szakkérdésekről folytatott Kollar Ádámmal 1763 tavaszán levelezést.⁸

Ilyen kérdések római tartózkodása idején is tovább foglalkoztatták, egri prépostsága alatt pedig a Mária-kultusz felső-magyarországi emlékeit gyűjtötte.⁹ Korán megtanulta, hogy a misekönyvek naptári része nélkülözhetetlen támpontokat szolgáltat a kódex keletkezési helye és ideje meghatározásához. Ezért az ilyen adatokat fiatal korától fogva gyűjtötte — amint erről 1787. január 28-án Cornides Dánielhez intézett levelében maga is vall.¹⁰ Ebből az érdeklődéséből eredeztethető, hogy

⁸ Kollar 1763. május 6-i válaszleveléből: „De antiquissimo missali abs te detecto tibi ex animo gratulor, in quo missam de Inventione dextrae S. Regis nostri haberi scribis. At vero excute memoriam tuam et adversaria etiam et proximis me litteris edoce, qua in regione regni et cuius ordinis fuerit monasterium illud in honorem huius dextrae exstructum, quod Bonfinius memoria adhuc sua viguisse scribit. Missale, tuo etiam antiquius, manu exaratum, aut nisi fallor Rituale Strigoniense custoditur in Bibliotheca Augusta, cuius apographum cum tempore habere poteris.” — Batthyaneum, Ms., Miscellanea (régí jelzet: D/2, II/11).

⁹ BÍRÓ Vencel: *Gr. Batthyány Ignác levelei.* = Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM) 1941. 297–299.

¹⁰ „Gertrudianum Calendarium non est cur ex opere comitis Althani decerpi facias, a puero enim hunc librum habeo, isque me eo deduxit, ut Calendaria colligerem; habeoque non pauca.” — Magyar

egri kanonoksága idején, 1770-ben eredményes felterjesztéssel élt a Szentszékhez az általa talált Szent István-mise engedélyezése érdekében, és azt az egri egyházmegyében be is vezettette.¹¹

Liturgiátörténeti kutatásaival kapcsolatosan keletkezhetett Szent Istvánról szóló és *Chronicon Boldvense* című kézirata, valamint a Tudós Társasága számára ígért értekezése ama 11. századi sacramentariumról.¹² Elképzelései és kiadási tervei felől azonban legtöbbet azok a másolatok árulhatnak el, amelyeket az általa tanulmányozott misekönyvekről készített.¹³ Felszínes áttekintés nyomán is megállapítható, hogy Batthyány lankadatlan érdeklődéssel egész életében rendszeresen foglalkozott középkori liturgikus kézirataink történettudományi hasznosításának kérdéseivel. Ebben úttörő volt a magyar történetírásban. Kutatásaival a magyar kodikológia alapjait rakta le, egyebek mellett páratlan kódex-gyűjteménye létrehozásával. Ez tekinthető Batthyány legfőbb és legeredetibb hozzájárulásának történetkutatásunk fejlődéséhez. Eddigi ismereteink szerint ő volt az első, aki középkori kéziratörökségünket tudományos igényekkel és önmagáért tanulmányozta. Kortársai között mások is akadtak, akik mellékesen foglalkoztak egyes kéziratok problémáival. A kéziratosság könyveinek mint írásemlékeink elkülönülő csoportjának módszeres tanulmányozását azonban a magyar történettudományban vitathatatlanul Batthyány Ignác nevéhez kell kapcsolnunk.

A kutatási programjának kialakulásáról előbb mondottakból természetesen következik, hogy Batthyány történetírói munkásságának középpontjában is, jezsuita kortársaihoz hasonlóan, az adatgyűjtés, forrásfeltárás és a forráskritika állott. Bár nagyszombati tanulmányai idején, bizonyára a piarista Desericzky Ince József akkor megjelent ötkötetes művének hatására, őt is foglalkoztatták a magyar őstörténet kérdései, egyéni hajlamainak engedve mégis inkább az oklevélkritikai vitákba kapcsolódott be.¹⁴ Pray hívta fel figyelmét 1764-ben a II. Szilveszter pápának Szent Istvánhoz intézett levelével összefüggő diplomatikai kérdésekre. Ennek nyomán, hihetetlen római tartózkodása idején keletkezett ilyen tárgyú kézirata.¹⁵ Nyomtatásban is megjelent első történeti dolgozata szintén oklevéltani tárgyú.¹⁶ Ezt már Egerben írta, az első magyar király Pannonhalma javára kiadott oklevele hitelességének védelmében, válaszul Benczur József vitairatára. Jóllehet levelezéséből megállapítható, hogy a forráskritika kérdései továbbra is erősen foglalkoztatták, később

Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Cornides Dániel levelezése (a továbbiakban: Cornides-levelezés), 1787. január 28.

¹¹ Pray-levelezés, 1770. október 23.

¹² *De Sancto Stephano* és *Chronicon Boldvense* című kéziratai a Batthyaneumban, Ms. X/69. jelzet alatt található.

¹³ Batthyaneum, Ms. IX/39.

¹⁴ *Apparatus ad historiam Scytharum, seu suppellex ad concinandos libros res Scytharum clarius explicantes congesta*. Tyrnaviae, anno salutis 1763. című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/139.

¹⁵ *Animadversiones ad epistolam Sylvestri II. S. Stephano datam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/135.

¹⁶ *Responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatiae S. Martini de S. Monte Pannoniae anno MI concessum proposita*. Agrariae, 1779.

mégsem vett részt a meglehetősen terméketlen oklevéltani vitákban, hanem saját forráskutatásaiban érvényesítette kritikai hajlamait.

Láttuk, hogy Batthyány Ignác kialakult kutatási programmal érkezett Rómába a magyar jezsuiták által ott elkezdett adatgyűjtés folytatására. Végcélja azonban már fiatalkori feljegyzései szerint is a magyarországi egyháztörténet összefoglalása volt.¹⁷ Ezt a tervét ugyan élete végéig melengette, másokat is mozgósított ennek érdekében, végül azonban még a szintézis alapjának szánt nagyszabású forrásgyűjteményével sem készülhetett el teljesen. Püspöki méltóságával járó teendői, majd korai váratlan halála megakadályozták ebben. A *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* 1785-ben megjelentetett első kötetét ő maga rendezte sajtó alá. A halálakor még csak szerkesztés állapotában lévő két további kötet anyagát három évtizeddel később (1827.) közlétevé, név szerint meg sem nevezett személy nem csupán szakértelem, de gondosság tekintetében is messze elmaradt a néhai püspöktől.

E kiadványához nyilvánvalóan Péterffy Károly munkája szolgált mintául, még tipografizálásában is.¹⁸ Annak anyagát kívánta kiegészíteni, kritikailag ellenőrizni, közlési hibáit kijavítani. Passzionátus kutatóként a közlésre szánt szövegeket elsősorban maga másolta le, vagy tudós barátaitól kapta azokat. Még római útja előtt kutatott a pozsonyi káptalan, az esztergomi érsekség, majd később az egri káptalan, Lócse város, a Szász Nemzet szebeni Levéltárában, a csíksomlyói kolostor könyvtárában. Legtöbbet azonban, érthető módon, az erdélyi káptalan oklevelei közül és saját könyvtára kéziratáiból másolt.¹⁹ Sok anyagot kapott Hevenes gyűjteményéből, Praytól, Cornidestől, Kaprinaitól, Dobai Székely Sámueltól és másoktól.²⁰ Amikor pedig a főpapi teendői egyre kevesebb időt hagytak tudományos kedvteléseire, könyvtárosát küldte kutatóutakra, pontosan meghatározott feladatokkal. A gyűjtött anyag jegyzetelését és kritikáját azonban minden esetben maga végezte. Ennek részbeni elmaradása érződik a halála után megjelentetett két kötet színvonalán. Batthyány kiadványa bevezetéseként terjedelmes tanulmányban ismertette a közlésre kerülő forrásanyag természetét, az egyes kéziratokkal kapcsolatos kodikológiai és kritikai tudnivalókat, hasznosítva saját korábbi oklevéltani és egyháztörténeti kutatásainak eredményeit is. A *Leges ecclesiasticae* Batthyány mindmáig leggyakrabban idézett műve, melynek bevezetőjéből és kritikai apparátusából ismerhető meg leghitelesebben a püspök történetkutatói koncepciója, módszere és egész tudományos arzenálja.

Hasonlóképpen a korabeli textológia és edíciós gyakorlat színvonalán álló szakembernek mutatja a püspököt máig számon tartandó másik kötete, melyben Szent Gellért csanádi püspök műveit tette közzé.²¹ Az egyébként is különleges textoló-

¹⁷ *Historia ecclesiastica Hungariae, sive apparatus ad collectionem conciliorum Hungariae novam* című kéziratának jelzete: Batthyaneum, Ms. XI/135.

¹⁸ *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. I-II.* Viennae et Posonii, 1742.

¹⁹ *Leges ecclesiasticae. III.* 9., 217., 218., 382., 389., 447., 504., 519., 533., 645., 647.

²⁰ *Leges ecclesiasticae. III.* 336., 382., 400., 462., 666.

²¹ *Sancti Gerardi scripta et acta hactenus inedita, cum serie episcoporum Chanadiensium.* Albo-Carolinae, 1790. — Korszerű kiadása: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (ed. Gabriel SILAGI). Turnholti, 1978.

giai kérdéseket felvető mű kétszáz éves szövegkiadása természetesen ma már nem felelhet meg a tudományos igényeknek; sok benne a hibás olvasat, jegyzetelése érthetően elavult. Itt is a rendszeresen felépített bevezető tanulmány nyújtja a legtöbb támpontot a történész Batthyány munkamódszereinek megítéléséhez. A freisingeni káptalan könyvtárában fennmaradt eredeti kéziratra a bécsi pápai nuncius, a tudós Giuseppe Garampi hívta fel a figyelmet. Először a csanádi püspök figyelmébe ajánlotta, de ő nem ismerte fel, hogy a különös szöveg a magyarországi középkori teológiai irodalom legkorábbi terméke. Nagyon jellemző Batthyány tudományos beállítottságára, hogy ő amikor, talán 1779-ben, értesült e kódexről, azonnal felismerte annak jelentőségét, Garampi segítségével átkölcsönözte azt Bécsbe, és közzététel céljából azonnal lemásoltatta.²² Batthyány a másoltatást későbbi könyvtárosával, az akkor Bécsben tanuló Dániel Imrével végeztette 1780 szeptemberétől fogva, az összeolvasásra pedig magát Kollar Ádámot és az egyháztörténész Schmithmeyer kanonokot kérte fel. Az olvasási hibákért tehát elsősorban őket terheli felelősség. Batthyány a kódex korának meghatározásához — és talán a kétes olvasatok eldöntéséhez — rézmetszetű hasonmásokat készíttetett magának a kézirat kis- és nagybetűiről.²³ 1781 májusában már Batthyány kezében volt a kódex másolata, készen állott a bevezető tanulmány és az apparátus terve, de kinevezése püspökké és átköltöztetése Erdélybe jó időre akadályozta a sajtó alá rendezésben.²⁴ Még 1783 őszén is ezen dolgozott, és csak reménykedett abban, hogy ennek az évnek a végére elkészül a nyomdai kézirattal. Munkakörülményeinek fokozatos romlásáról árulkodik, hogy e kiadványa megjelenésére végül is csak 1790-ben kerülhetett sor. Nem tartozik szorosan a kiadvány tárgyához a könyvnek a középkori csanádi püspököket bemutató, külön lapszámozott része, de nagyon jellemző Batthyány kutatói gyakorlatára. Ebben — kora szokásos eljárás módját követve — oklevélszövegeket is közölt saját gyűjtéséből, különösen a pápai regesztrumokból Rómában készített másolatokból.

²² KARÁCSONYI János: *Szent Gellért püspök müncheni kódexe*. = MKsz 1894. 10–13. — IVÁNKA Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja*. = Századok 1942. 497–500. — BODOR András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása*. = Századok 1943. 173–227. — SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád*. München, 1967. — REDL Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában*. = ItK 1965. 211–217. — SZEGFÜ László: *Szent Gellért prédikációi*. Acta Historica. Tomus LXXXII. Szeged, 1985. 19–28.

²³ „In describendo antiquo codece Bibliothecae Frisingensis opus S. Gerardi episcopi continete tam dominum consiliarium Kollar, quam dominum canonicum Schmittmaer operas suas tibi benevole addixisse e literis tuis libenter intellexi; modo character e huius codicis indigeo. Quare accedas certum Ajtaj calcographum et per eum tam maiores, quam minores literas omnes in alphabeto 24 ordine et accurate in charta cerusa delineari cures, delineatasque mihi submittas.” — Batthyány Dániel Imréhez 1780. szeptember 18-án írt leveléből. — Batthyaneum, Ms. Dániel Imre levelezése (a továbbiakban: Dániel-levelezés).

²⁴ Batthyány Dániel Imréhez 1781. május 26-án: „Codicem S. Gerardi rite percepi et, ubi primum per coacervatos labores licuerit, edendo illo manus admovebo. Quo in opere ita progredi statui, ut primum dissertationem de codice ipso eiusque aetate ac operibus S. Gerardi praemittam, dein obscurum saepe sensum notis marginalibus illustrem, vocesque aevo illi proprias explanem. Ipsi vero operi acta S. Gerardi tam Arnoldi Wionis, quam Corsendokiana, quam Lunaelacensia subjiciam cum animadversionibus historico-criticis. Ac etiam de sociis martyris Gerardianis aliquid disseram in gratiam Agriensium, qui S. Buldum primum episcopum venerantur. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

Batthyány Erdélybe kerülése 1781-ben nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy püspökként a korábnál jóval kevesebb ideje maradt az elmélyült tudományos munkára, hanem az kutatási témáiban is változást hozott. Munkásságában, eddigi nagy tervei mellett, egyre több teret nyert az erdélyi és a nem kizárólagosan egyháztörténeti vonatkozású tematika. 1784 februárjában már kifejezetten az erdélyi történetet célzó tanulmányaihoz szükséges anyagok gyűjtésére utasította Rómába küldött könyvtárosát, Dániel Imrét.²⁵ Ebben az esetben is oklevéltár kiadásával kívánta megalapozni tanulmányait, amint erről 1785. január 11-én kell levelében Cornidest tájékoztatta.²⁶ Talán ennek a műnek az anyaga is rejtőzik abban a szinte nyomdakész állapotban lévő középkori oklevélgyűjteményben, melyet a Batthyaneum Ms IX/126. és 139. jelzeteken őriz.

A világi történet irányába való fordulását jelzi Zápolya János és Izabella királyné erdélyi politikája iránti érdeklődése, törekvése Martinuzzi Fráter György meggyilkolása körülményeinek tisztázására. Erről több ízben is szót ejtett leveleiben. 1784-ben már János király és Izabella királyné képét metszette rézbe Bécsben, 1786-ban pedig arról írt Cornidesnek, hogy Nápolyból, illetve Rómából megszerezte a Martinuzziról meggyilkolása után készített kép másolatát.²⁷ Kéziratai között talán ez volt halálakor a leginkább kidolgozott állapotban. Művét az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társasággal szándékozott megjelentetni, és már a könyv címlapját is megtervezte.²⁸ A mű megjelenése állítólag azért maradt el, mert a bécsi cenzor még akkor

²⁵ Batthyány Dániel Imréhez 1784. február 7-én: „Id autem velim sciat Dominatio Vestra praecipuum scopum itineris sui illum esse, quem excellentissimus dominus nuntius suis ad secretarium de propaganda fide et dominum abbatem Callixtum datis expressit: ut nimirum Dominatio Vestra rerum Transylvanicarum instrumenta usibus meis describat. Si itaque Dominatio Vestra vult intentum a me finem assequi, illi operi strenue incumbat. Accedet hoc ipso labore scribendi non modica eruditio, et eidem deinceps quoque plerorumque edendorum cura incumbet. Hac ratione profecit et preclarum nomen adeptus est canonicus Quinque Ecclesiensis Josephus Koller aliquot editis libris clarus. Simili labore ipse quoque perfunctus fueram. Nil autem decedet in bibliothecis visitandis. Si enim tempus expiraverit, prorogationem illius facile obtinebo. Nil itaque te conturbet, etiam si anno uno in Urbe moraturus fueris, Magnis itaque animis pro utilitate ecclesiae urgeat Dominatio Vestra apud praefatos, ut communicent quaevis ad res Transylvanicas pertinentia.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

²⁶ „De studiis meis suscitatis. Opus meum illud, quod tu nosti, Viennae approbatum mox occupabit praela Claudiopolitana. Aliud quoque paulo post emerget monumenta nimirum historica Hungarica et Transylvanica, prouti P. Dobner Bohemica et Moravica edit. Complectetur hic tomus plerumque chronica et alia huiusmodi, secundum supplementa ad *Analecta Scepusiensis Wagneri*.” – Cornides-levelezés, 1785. január 11.

²⁷ Ebinger János levele Dániel Imréhez Bécsből: „... Erdélyből igen gyakran veszem Püspök ő Excellentziájának leveleit. A többi közöt egyben vettem két képet, melyeknek formáit ki kell metszertetnem. Valának pedig ezek Joannis regis et Isabellae reginae képei...” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. január 29. – Batthyány levele Cornides Dánielhez: „Effigiem coloribus expressam, vel aeri incisam, aut lapidi insculptam Martinusii non habeo. Teneo autem effigiem eiusdem in processu post mortem eius confecto sat superque expressam, quam Neapoli primum, dein Romae describendam curavi.” – Cornides-levelezés, 1786. november 30.

²⁸ *Analecta et Anecdota Historica Diplomatica de rebus sub Joanne I. et Isabella regina gestis, praecipue autem de caede cardinalis Georgii Martinuzzii episcopi Magno Varadiensis, quibus accedunt aliqua Ludovici II. Ex voto et sententia Senatus Societati Litterariae edendorum manuscriptorum praepositi edidit, recensuit, dissertatione ac notis illustravit Ignatius comes de Batthyan episcopus Transilvanus.* – Batthyaneum, Ms. IX/38.

sem tartotta kívánatosnak, hogy fény derüljön a két évszázaddal korábbi politikai gyilkosság hátterére.²⁹

Foglalkoztatta Batthyányt a Kárpátokon túlterjedő milkói püspökség kérdése is – bizonyára Benkő József 1781-ben megjelent *Milkovia* című műve nyomán. A középkori erdélyi egyházi joghatóság szempontjából lényeges kérdés eldöntéséhez 1784-ben a római levéltárakból kívánta beszerezni a vonatkozó oklevelek hiteles szövegét.³⁰

Erdélyi tárgyú kutatásai azonban nem jelentettek provincializálódást, mert továbbra is vallotta, hogy az itteni kérdéseket tudományosan csak egykori természetes összefüggésükben lehet helyesen értelmezni. Ezért utasította határozottan Rómában kutató könyvtárosát, hogy anyaggyűjtését ne korlátozza az erdélyi vonatkozásokra.³¹ Ennek megfelelően továbbra is foglalkozott olyan nemzetközi érdekű tervvel, hogy elkészíti a pápai kancellária *Liber diurnus Romanorum pontificum* néven ismert, a 8. században összeállított legrégebbi iratmintakönyvének a Garneriusénál jobb, pontosabb kiadását. Kutatói öntudatára, kritikai magatartására, a témában való jártasságára is nagyon jellemző mindaz, amit e tervéről Cornidesnek írt, és az a mód, ahogyan hasznosítani igyekezett a középkori magyarországi formulariumok tanulmányozása során szerzett ismereteit.³² Ez egy magát nemzetközi színvonalon állónak tekintő kutató illetékességet és magabiztosságot sugárzó hangja.

Fejtegetéseink első részének lezárásaként tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Batthyány Ignác történetírói pályája a jezsuita történeti iskola részének tekintendő, onnan indult ki, és ahhoz igazodva alakult mindvégig. Munkái nem nagyúri szellemi időtöltés eredményei, hanem egy kora színvonalán álló tudományos program kitartó megvalósítása során jöttek létre. Batthyány püspöknek tehát a jövőben a magyar történetírás 18. századi nagyjai, a vele munkatársi viszonyban és barátságban álló Pray György, Cornides Dániel, Katona István és Kaprinai István oldalán kell helyet biztosítanunk.

* * *

Annál is inkább így kell eljárunk, mert társadalmi és vagyoni helyzeténél fogva Batthyány püspöknek nemcsak mint kiemelkedő kutatónak volt módja beleszól-

²⁹ SZENTIVÁNYI, ROBERTUS: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958. 15. – VARJÚ: *i. m.* 172.

³⁰ Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. március 24.

³¹ „De monumentis in quacunq[ue] bibliotheca exstantibus duo observari volo a Dominatione Vestra: unum, ut omnia transcribat et transcribi faciat quaecunq[ue] aetatem Ferdinandi I. praecedunt; alterum, ut semet nequaquam ad Transylvaniam restringat.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1784. szeptember 27.

³² „Ut ad Librum diurnum revertar, novam Libri diurni editionem paro et propediem, si Numen foverit, subcessivis curis perficiam. Non repeto ego Garnerii editionem. . . Nec me terret classica illa Garnerii auctoritas. Errasse illum in pluribus et temere conjectando hallucinatum fuisse. Tu ipse fateberis, si mea legeris, mihi tam imperterritus divinator videtur ac Kircherus. Eam autem nonnullis scriptoribus sortem obtigisse video, ut illis applaudant omnes, quia nemo contradicere ausus, quia solus in hoc genere scribendi versatus fuit. Procul dubio classicam obtinuit auctoritatem, quam neque Holsteinus eripuisse, quum nulla adjecerit notas. Totam Honorii scenam ita enodabo, ut nec a veritate discessisse videar, nec in Indicem librorum prohibitorum incurram.” – Cornides-levelezés. 1787. január 28.

ni a kortárs magyar történetírás és művelői sorsának alakításába. Személyek és tudományos vállalkozások anyagi és erkölcsi támogatásával lehetősége nyílt egyes eredményeket napvilágra segíteni, intézményes keretek kialakításával pedig a tudományos munka egészének korszerűsödését is előmozdítani. Batthyány Ignác tudományszervező tevékenysége tehát személyes tudományos teljesítményénél semmivel sem jelentéktelenebb mozzanata a magyar tudománytörténetnek.

A 18. században nem Batthyány tudománypártolása a rendkívüli, hanem az, hogy a főpapi támogató maga is értő művelője a tudománynak. Az ő esetében a megszottól eltérő a mecénás és az alkotó közötti viszony. Batthyány a történelem hivatásos művelőivel egyenrangú munkatársként és őszinte barátként működött együtt közös tudományos célok eléréseért. Különösen jó példa erre Pray Györggyel való kapcsolata. 1770-ben arra tett Praynak ajánlatot, hogy a kutatása során részére gyűjtendő egyháztörténeti adatok fejében magára vállalja könyvei kinyomtatását.³³ Amikor pedig Praynak a jezsuita rend feloszlata után, 1776-ban Nagyszombatból távoznia kellett, és könyveit áruba akarta bocsátani, felajánlotta neki, hogy könyvtárával együtt költözzék hozzá Egerbe, dolgozzanak együtt. Kész volt arra is írásos biztosítékot adni Praynak, hogy ha neki előbb történék halála, birtokain élete végéig tisztességes ellátást fog élvezni, hogy kutatásait zavartalanul folytathassa, halála esetén pedig kéziratairól gondoskodik.³⁴ Vagy amikor Katona István monumentális vállalkozásának, a *Historia criticának* a kiadása elakadt, Batthyány kész volt püspöki nyomdájában saját költségére megjelentetni és a cenzornál is segítségére lenni.³⁵ Cornides munkájához pedig középkori pecséteket gyűjtött a szebeni és gyulafehérvári levéltárban, ezekről rézmetszetű hasonmásokat készíttetett.³⁶ Másokat viszont tekintélyével és összeköttetésével hozzásegített ahhoz, hogy az akkor még

³³ Batthyány 1770. szeptember 9-én így ír Praynak: „... Obsecro te, sudores, vigilias meas, quas studio huic tribuo ne despicias, noli contemnere juventutem meam, forte lucubrationes meae non erunt Patriae tam inutiles, alias enim scribendi propositum jam pridem abjecissem. Ex me quidem subsidium aliquod sperare non potes, sed quis a te jure non exigit, cum certum sit, te lautissimis ad taedium usque epulis assidere.” — 1770. szeptember 19-én pedig ezt az ajánlatot teszi Praynak: „... Pactum etiam tecum inire volo, Si eidem accesseris, tu exscribi mihi curabis epistolas Verantianus Petri Colocensis et si quae alia fuerint ad rem ecclesiasticam pertinentia, ego autem instar mercedis pro libris tuis imprimendis sumtus offero. Elige, et si conditio placet, ea utere.” — Pray-levelezés.

³⁴ „Ego existimo optimum omnino fore, ut Dominatio Vestra ad modum reverenda cum rebus suis ad me conferat et apud me dum vivit degat. Quia autem me mortalem esse memini, ideo dabo tales litteras, ut etiam me decedente honestam habeat in bonis meis sustentationem. . . . Si non vult Dominatio Vestra dicere se Agriam venire, dicat quae ad bona mea veniat. Poterit habitare ubi voluerit, sive Agriae, sive in Szentgroth, ubique honeste habebitur. Poterunt tunc expungi expungenda, scribemus simul, mutuis laborabimus consiliis. Si autem repente moreretur salva sunt omnia scripta in manu mea. In hoc projecto meo nullum est peccati periculum. De pecunia nil contendo, quaecunque pete Dominatio Vestra dabo, quia novi, quod Deum timeat.” — Pray-levelezés, 1776. július 21.

³⁵ Batthyány Cornideshez intézett leveléből: „... Nullam aliam ego a te expeto compensationem, quam ut me amicorum tuorum loco habeas et saepiuscule ad me scribas. Argumentum scribendi tibi deesse non poterit inter tantos tamque praeclaros litteratorum Hungariae conatus. Illis ut faveam, dices clarissimo et amicissimo Katona, ut tomos Historiae criticae, quos typo paratos habeat, ad me mittat, exscribi faciam illos nitide, adcurate, et quod caput rei est, nullis amici auctoris expensis.” — Cornides-levelezés, 1786. november 30.

³⁶ Uo.

félte őrzött magánlevéltárakban és könyvtárakban, egyházi gyűjteményekben tanulmányozhassák a munkájukhoz szükséges forrásokat.

Ezeknél az alkalmi kollegális szolgálatoknál is több figyelmet érdemel az erdélyi tudományos élet megszervezésére és a történetkutatás új formájának kialakítására tett kísérlete. Ezt egészíti ki a rendszeres tudományos munka műhelyeinek megteremtése a humán szakok részére könyvtár, a természettudományok számára pedig csillagvizsgáló létesítésével. Ha kezdeményezései megszilárdításában a halál nem akadályozza meg, valamennyi intézménye kedvezően befolyásolta volna a tudományok fejlődését Erdélyben a 19. század elején.

Batthyány Ignác nagy tervekkel érkezett Erdélybe. Azt képzelte, hogy püspökként az eddignél jobban megvalósíthatja tudományos terveit, és maga körül olyan eleven szellemi központot teremthet, mint amilyet Esterházy Károly püspök alakított ki Egerben. Mindenekelőtt saját kutatásai jobb megszervezésére tett lépéseket. Még Egerben tartózkodott, amikor a bécsi érseki szemináriumban tanuló, erzsébetvárosi Dániel Imre fiatal papot kiszemelte munkatársául és bízta a doktorátusra, az egyháztörténetben és oklevéltanban való specializálódásra.³⁷ Miután Dániel első feladatait, Szent Gellért *Deliberatiójának* lemásolását és az ausztriai kolostorokban való anyaggyűjtést jól megoldotta, Batthyány úgy vélte, hogy megtalálta azt a személyt, akit kiképeztethet kutatási tervei előmozdítására.³⁸

Kedvezően befolyásolta Batthyány terveit az is, hogy Migazzi Kristóf bécsi hercegérsek különlegesen értékes gyűjteményének megvásárlásával egy csapásra lehetővé vált számára a korszerű tudományos munka a Habsburg-birodalom e távoli tartományában is, és nem évtizedek alatt, fokozatosan kellett kiépítenie a megfelelő könyvtárat a maga számára. Dániel Imre, ismerve püspöke tudományos terveit és kodikológiai érdeklődését, 1781 májusában felhívta Batthyány figyelmét arra, hogy Migazzi érsek áruba szándékszik bocsátani könyvtárának középkori kódexeit. Batthyány tüstént utasította Dánielt, hogy e gyűjteményt mindenáron szerezze meg neki.³⁹ Miután az érsek ez év őszén a bécsi Garelli-könyvtár praefectusával, a nagy tekintélyű Michael Johann Denisszel megbecsültette gyűjteményét és taná-

³⁷ „... in dioecese redundet utilitas, sive ad doctoratum accipiendum te prepares, sive antiquitatibus ecclesiasticis, reique diplomaticae incumbens doctus evadas. Scripsi etiam, quod mentem alias uberius declarabo.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés, 1780. október 26.

³⁸ Batthyány 1781. június 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „... nolo adhuc te id jugum subire, amoenioribus et utilioribus occupationibus te exerceri cupio. Quare nunc indagandis, excutiendis bibliothecis Austriae incumbas velim. Idque ut facias maiori quo fieri potest fructu, relegas itineraria eruditum virorum. Habebis enim Mabilionii Iter Italicum, Iter Germanicum, Lambecii Iter Cellense et alia huiusmodi, unde discas, quatenus sint in bibliothecis investiganda. Quamvis enim diplomaticam multis commendaverim verbis, non tamen is solers est fructus studiorum tuorum, quem quaero. Volo enim te in omnibus solide versatum esse, quaecumque ergo utilia, pulchra, rara sunt in penum tuum referes, unde non Transylvanis solum, sed alia etiam lautas epulas praebere valeamus. Eminentissimo Cardinali Wiennesi mea humillima obsequia deferens ac multis cum eo ages precibus, ut collectionem illam, quam tuis commemorasti litteris, mihi cedere dignatur. Una etiam pretium detegere. Ego enim absque ulla disceptatione deponam illico quae possum. Et si tota summa deponenda foret, et id faciam divenditis effectibus oeconomicis, ut thesauro hoc potiri valeam. Informabis igitur me absque mora.” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés.

³⁹ Batthyány levele Dániel Imréhez: „Litteras tuas binas Agriae rite percepi, ad quas tum itineris molestiis, tum negotiorum hic accumulatorum multitudine distentus nunc primum respondere valeo. Quod

csára a kéziratokat csak a nyomtatott könyvekkel együtt volt hajlandó eladni, Batthyány habozás nélkül késznek nyilatkozott erre is, noha a könyvtár leltárát csak később, 1782 januárjában kapta kézhez.⁴⁰ A formális szerződés megkötésére azonban csak VI. Pius pápa 1782 márciusában és áprilisában lezajlott bécsi látogatása után kerülhetett sor.⁴¹ Ennek megtörténtével Dániel a könyvtárat – eredeti rendjének megőrzésével – 51 ládába becsomagoltatta és – hihetőleg 1782 júniusának

ad collectionem manuscritorum codicum attinet, adnecto tibi litteras eminentissimo cardinali Viennensi sonantes, quarum summa est: Me eiusdem Eminentissimi arbitrio relinquere ineundi contractus conditiones, pretium collectionis, ac moras solvendae summae. Exhibebis itaque Eidem suas litteras, si jam Vienna adsit, sin secus transmittes ipsi eadem, meque informabis.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1781. szeptember 4.

⁴⁰ „... Eminentissimo cardinali Viennensi declares, me etiam bibliothecae emptorem esse. Adeoque id unum restare, ut summam, quam puto 12 millia effecturam, pronunciet, modalitatem solvendi definiat, habita tamen ea ratione, quod dominium Beba in 229,500 fl. emerim, quare vel [per] partes solvendam [!] veniet bibliotheca cum manuscriptis, vel cartam biancam alterius debitoris mei acceptare debet Eminentia Sua, mihi magnam gratiam praestaret, si tolerabiles terminos solutionum assignaret. Elenchum bibliothecae, nisi moles nimia impediatur, mittas per postam; refundam tibi expensas postales. Tandem a te peto, ut hanc emptionem meam in secreto teneas, neque cuiquam horsum perscribas.” – Batthyaneum, Ms. Daniel-levelezés, 1781. november vége. – Szintén Dániel Imrének 1782. január 23-án: „... Eminentissimo cardinali Migazzi mea deferens humillima obsequia, et dices me habere quidem a fratre meo Antonio consiliario locumtenentiali Posoniensi obligatorias super undecim millibus et baronis Radak super mille. Verum quia frater meus vult illam summam pro suo arbitrio per mille florenos persolvere, non audeo illam Suae Eminentiae assignare, sed, si placuerit, missurum cartabiancam, vi cuius ad summam 12 millia intra 4 annos persolvendam me obligabo, sive dein anno uno 4, sive 6 millia deponam, aut etiam uno anno nil solvam, dummodo elapso quadriennio 12 millia sint depurata. Significet proinde mihi suam mentem, percontaberis etiam an interusurium obligari velit. Item insinuabis admodum prudenter, aliquot libros esse mancos. Intelliges etiam, qua ratione de eo certus reddi possim, quod in elencho designati libri omnes adsint. Ages dein cum arculario et aurigis et mihi omnia perscribes.” – Uo.

⁴¹ Batthyány 1782. április 27-én Dániel Imréhez írt leveléből: „... Porro quod ad compositionem librorum attinet, vellem componi sicut conscripti sunt, ut eodem ordine denuo collocari valeant. Arculas autem curabis prout tibi consilia peritorum exquirenti videbitur. Nescio an sat tutum sit tantum thesaurum navibus committere; certe minus sumptuosum videtur? Quod si sat tutum videris, navibus impones et Szegedinum mittes, bonum enim meum media secunda hora inde distat...” – E leveléhez mellékelte az adásvételi szerződés általa javasolt fogalmazványát, mely így hangzik: „Ego Christophorus S.R.E. Cardinalis etc., etc. bibliothecam meam secundum catalogum tribus tomis in folio comprehensam et a praefecto Bibliothecae Garellianae ad duodecim millia florenorum inter fratres aestimatam ex peculiari amicitia in excellentissimum dominum comitem Ignatium Batthyani episcopum Transylvaniae eidem in praefata summa vendo et trado ea lege, ut intra quattuor annos duodecim millia florenorum mihi persolvere teneatur, sive dein ipsos per partes, sive ad semel deposuerit. Ego autem Ignatius comes Batthyani episcopus Transylvaniae supra fatam bibliothecam omni cum gratiarum actione a Sua Eminentia in duodecim millibus florenorum accipio, atque ideo me obligo harum vigore, quo dictam summam intra quattuor annos persolvere non intermittam et absque omni defectu persolvam, atque in casum mortis meae sub hoc tempus intercedentis transfero in Suam Eminentiam debitum fratris mei comitis Antonii Batthyani in undecim millibus florenorum et aliud baronis Laurentii Radak in mille florenis; utramque cartabiancam, utprimum bibliotheca a manus meas pervenerit, Suae Eminentiae transmittere sim obstrictus. Atque ita inter nos conclusimus et transegitur harum nostrarum vigore. In quorum fidem nomina et sigilla nostra apposuimus.” – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

A könyvek megérkezéséről és elhelyezéséről így tájékoztatja a püspök Dániel Imrét 1782. július 17-én: „... Libri huc pervenere incolumes 51 cistis conclusi, pro quibus collocandis conduximus tribus [!] cubacula in domo Pauszneriana, si illam nosti. Augebis tu illam libris ab Eminentissimo domino Cardinali Viennensi resignatis et resignandis. Ubi itaque Eminentiam Suam accesseris cum meo nomine reveri et prolixas gra-

közepén — egy dunai hajón útnak indította Erdélybe. Bár Batthyány nagyon féltette „kincseit” a vízi úton való szállítás veszedelmeitől, a gyűjtemény épségben lejutott a Dunán talán Kalocsáig vagy Bajáig. Innen szekereken Szegedre vagy a püspök Torontál vármegyei birtokára, Bébára szállították. A szájhagyomány úgy tudja, hogy a könyvek innen a Maroson folytatták útjukat Gyulafehérvárig. Bár ez nagyon valószínűnek látszik, egyelőre csak annyi állítható bizonyosan, hogy a Migazzi-könyvtár ekkor még nem az elhagyatott püspöki székvárosba és püspöki rezidenciára került, hanem Batthyány állandó lakhelyére, Szebenbe, ahol Egerből hozott könyvei is voltak. 1782. július 17-én a püspök már arról értesíthette Dánielt, hogy a gyűjtemény szerencsésen megérkezett Szebenbe, ahol elhelyezésére a Baussner házban három szobát bérelt.

A Migazzi-könyvtár tehát nem 1786-ban került Erdélybe, amint ezt az eddigi irodalom állította, hanem négy esztendővel korábban. Helyreigazításra szorul az a hagyomány is, hogy a püspök 40 000 Ft-ot fizetett a gyűjteményért, melynek teljes állománya nyolcezer kötetre rúgott. Valójában ugyanis Batthyány négy év alatt 12 000 Ft-ot adott érte az érseknek, és állománya is pontosan meghatározható, miután a Batthyaneum cím nélküli háromkötetes könyvjegyzékéről sikerült bebizonyítanunk, hogy az a Migazzitól vásárolt teljes gyűjtemény leltár-katalógusa. Ez tehát a Migazzi-könyvtár megszerzésének hiteles története.⁴² Végül a módszeres kutatás a püspök lőcsei könyvtárvásárlásával kapcsolatban is további pontosításokat tett lehetővé. Az a korábban általános feltételezés, hogy Batthyány a Szent Jakab-templom becses középkori könyvtárát egri tartózkodása idején, tehát 1780 előtt vásárolta, az 1790. szeptember 29-én kelt eredeti szerződéssel cáfolható.⁴³ Kétségtelen viszont, hogy Batthyány egri kutatásai során ismerkedett meg a kassai, bártfai és

tias reddere non intermittes, securumque illum reddes fore, ut ante initium anni 1783 sibi deponendos 8 millia florenos et forte totalem summam deponam; opportunus enim eatenus feci dispositiones.” — Uo.

⁴² JAKÓ Zsigmond: *A Batthyaneum-könyvtár történetéből. I. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése.* = Könyvtári Szemle 1969. 125–129.

⁴³ „Anno 1790 die 29 mensis Septembris in libera regiaque civitate Budensi inter excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán sacratissimae caesareo regiae et apostolicae Maiestatis consiliarium actualem intimum et episcopum Transylvaniae titt. etc. parte ab una, parte vero ab alia generosos dominos Paulum Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis judicem et Franciscum Friedmanszky, praefatae civitatis vicenotarium, qua tamen ad hunc actum tum ex parte magistratus, officii item tribunatus, quam etiam admodum reverendi domini Volfgangi Krenn, eiusdem civitatis parochi specialiter sub dato 26 Augusti 1790 plenipotentiatos, sequens contractus est initus. Et quidem 1-mo. Libera regiaque civitas Leutschoviensis una cum admodum reverendo domino parochio praeattactae civitatis, cum consensu illustrissimi ac reverendissimi domini episcopi Scepusiensis Joannis et comitibus de Réva in conformitate exhibitae specificationis bibliothecam in ecclesia parochiali Leutschoviensis Sancti Jacobi existentem, libros et manuscripta erga depositionem Rfloreorum 1800, id est mille octingentorum, intra unum annum enumerandorum in excellentissimum ac illustrissimum dominum comitem Ignatium de Battyán, episcopum Transylvaniae illa sub conditione cedit et transfert, ut [. . .] 2-do. Post unius anni elapsum terminum Sua Excellentia praemissam stipulatam summam, absque ulla exceptione, civitati et ecclesiae parochiali enumerare, hosque universos libros Sua Excellentia suis propriis expensis Leutschovia avehere obligetur, ac in casu non deponitoris civitas praemissam summam capitalem via liquidum debiti desumere possit. E converso autem Sua Excellentia, excellentissimus quippe ac illustrissimus dominus comes Ignatius de Battyán non tantum per praesentes semet obligat, quod praemissam summam emptionalem ex Rfloreis 1800 consistentem intra unius anni spatium civitati et ecclesiae parochiali enumerare et universos in elencho contentos libros suis expensis propriis avehere

egyéb felvidéki könyvtárak történeti értékei között a lőcsei plébánia régi könyveivel és kézírataival is, sőt közölt is belőlük kiadványaiban.⁴⁴ Ez az anyag azonban csak 1790-ben került Batthyány tulajdonába, Erdélybe. Az 1800 Ft vételár kifizetése a püspök haláláig (1798.) elhúzódott jogvita miatt keletkezett, hogy Batthyány szerint a lőcseiek nem küldték el a vele közölt jegyzékben feltüntetett összes könyvet, pl. a 24 királyi plébános testületének kézíratait. A város viszont tagadta ezt, és csak a fizetés halogatására szolgáló utólagos ürügynek minősítette a püspök kifogását.⁴⁵ A püspök halála után a hagyaték leltározására kiküldött káptalani bizottság nevében Fangh István olvasókanonok 1799 februárjában úgy nyilatkozott az adósság rendezését sürgető főkormányzséki átiratra, hogy a könyvgyűjtési szenvedélyéről ismert püspök anélkül ígért 1800 Ft-ot a lőcseieknek, hogy látta volna a kéziratokat. Amikor azonban egyenként átnézte a megérkezett köteteket, többnyire értékteleneknek ítélte azokat, az anyagot ezért be sem sorolta könyvtárába, hanem egy ideig szamosfalvi kastélyában, majd haláláig kolozsvári szállásán tartotta. Ha tehát a lőcseiek ezeket a régi, hitvány könyveket (viles libros) annyira siratják, a káptalan kész nekik a teljes anyagot visszaszolgáltatni.⁴⁶

Fangh fenti véleményét azonban aligha tekinthetjük az anyagot tudományosan jól hasznosító püspöktől származó értékelésnek. Sokkal valószínűbb, hogy azt az olvasókanonok hozzá nem értésén kívül az adósságtól való szabadulás vágya alakította ki. A lőcsei könyvek külön tartásának inkább az lehetett az oka, hogy a fehérvári könyvtár helyisége még nem készült el és berendezése további évtizedeket vett igénybe, e kötetek tulajdonjoga pedig tisztázatlan volt, per alatt állott. Mindenesetre nehéz elképzelni, hogy Lőcse városa ne érvényesítette volna anyagi követelését a püspök hagyatékáért folyó hosszú pereskedés során, és így e könyvek kifizetetlenek maradtak volna. Inkább valamilyen perbeli utólagos kiegyezésre kell gondolnunk, hiszen a vitatott kódexek és ősymotványok végül is Gyulafehérváron maradtak.

Eddig tehát sok volt a megalapozatlan állítás és legenda a Batthyaneum körül nem csupán a nagyközönség körében, hanem a szakirodalomban is. A köztudat csak abban nem tévedett, hogy Batthyány végcélja már ekkor valóban egy Gyulafehérváron létesítendő nagyszabású könyvtár volt. 1783. február 27-én kelt a püspökök az a végig saját kezű utasítása, amellyel megszabja a Gyulafehérváron található korábbi könyvanyag általa elkezdett rendezésének elveit. Ebből világosan kirajzolódnak egy az egrivel vetekedő méretű, reprezentatív, tudományos közkönyvtár körvonalai.

velit, verum in casum etiam non exsolutionis plenariam attribuit civitati et ecclesiae parochiali facultatem summam hanc via liquidit debiti desummendi. In cuius rei maiorem firmitatem praesens contractus in duplici exemplari per utramque partem subscriptus et sigillo quoque usuali roboratus exstitit. Signatum Budae, anno et die quibus supra.

Ignatus comes De Batthyany mp., episcopus Transylvaniae (L.s.), Paulus Bosnyák, liberae regiaeque civitatis Leutschoviensis iudex et pro hoc actu plenipotentius mp. (L.s.), Franciscus Friedmanszky mp., eiusdem praefatae civitatis Leutschoviensis vicenotarius et pro hoc actu plenipotentius (L.s.), Coram me Joanne episcopo Scepusiensi, comite de Reva mp., (L.s.).” – ErdKLVt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III. Nr. 27.). – Vö. SELECKÁ, Eva: *Stredoveká Levočská knižnica*. Martin, 1974.

⁴⁴ S. Gerardi scripta et acta. 360–361. – *Leges ecclesiasticae*. III. 9., 218., 382.

⁴⁵ Lőcse városának 1798. június 2-án kelt, az ügyet részletező levele: ErdKLVt, Alvinci uradalom lvt, 103. láda (régijelzete: Fasc. III., Nr. 34).

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi lvt., C. 73. (F. III., Nr. 64., Nr. 688/1799.)

Ezt Batthyány saját, kb. 3000 művet tartalmazó korábbi gyűjteménye, a Mígazzi-könyvtár, a régebbi püspöki könyvhasználatok, az 1169 művet számláló káptalani könyvtár, valamint az 1773-ban feloszlatott jezsuita és egyéb szerzetesrendek még fellelhető könyvanyagának egyesítésével kívánta létrehozni.⁴⁷ A könyvtár megszervezése annyira szívügye volt, hogy a tényleges rendezési munkákból maga is kivette a részét.⁴⁸

Igényes tervének megvalósulására azonban Batthyáynak megfelelő épület hiányában még egy évtizedig várnia kellett. 1792-ben végre sikerült elérnie, hogy a katonai kincstár átengedje a feloszlatott trinitárius rend zárdáját papnevelde, templomát pedig könyvtár és csillagvizsgáló céljaira. A szükséges átépítések elvégzése után, 1794-től kezdődően itt nyert végleges elhelyezést a Szebenből áthozott egri és Mígazzi-féle könyvanyag is. Így jött létre a Batthyaneum, mely a maga idejében tudományos műhelyként, napjainkban pedig az európai régi könyvkultúra múzeumaként páratlan művelődési intézmény országunkban.

⁴⁷ Batthyány saját kezűleg írt utasítása az általa elkezdett könyvtárrendezés folytatását illetően: „Idea registrationis librorum Carolinensium. Libros omnes in tres classes dispescui: in classem theologiam, ad quam etiam ascetas, concionatores collocavi; classem philosophicam, in qua etiam erunt iuristae; classem historicam. Quare necessarium non erit libros discernere et in classes distinguere, cuius laboris finem usque Pascha non assequeremur, sed si qui in ipso conscriptionis labore occurrerint, poterunt ad suam facultatem relegari. Illico itaque ad conscriptionem accedendum est, vel potius inchoatum a me opus perficiendum est, quod ego solus et unicus duabus septimanis perfecissem. Cum libros in facultates distinxerim, cuius armario literam apponi volo; dein cuius asseri vel loculo numerus apponatur; dein libri ordine prout stant conscribantur et in prima pagina cuiusvis libri scribatur littera armarii, numerus loculi et numerus ordinis quo stat. Notandum autem: numerus loculi designetur numero Romano, numerus ordinis, quo liber collocatus indicandus numero Arabico.

Ego incepti ab armario pone portam sito, ubi ego desii, ibi labor inchoandus et ordine per armaria prosequendus, donec rursus ad portam redeat labor. Quia contigit, quod in eodem volumine praesertim in antiquioribus libris plura contineantur opuscula, omnia sub eodem numero conscribenda. In antiquioribus, quae nimirum saeculum hoc superant annus et locus editionis exprimendus. Opera duplicata omnia sequestrenda, haec enim cum huiusmodi duplicatis Pestinum deferet bibliothecarius ibi vendenda. Quia autem aliqua levioris momenti crebro nimis occurrunt, non cogito quidem illa vendere, separanda tamen erunt. Ut de exemplaribus vendendis iudicium facere possim, successive prouti conscriptionis opus multiplicatam exemplarum detexerit, ad me perscribenda sunt nomina duplicatarum quotienscunque Carolina aliquid praefectus huc miserit. Uti laborem perfecerit duplicata exemplaria ad Ferschlag ponenda erunt; uberiora eotunc disponam. Non est necessum, ut catalogum ad purum scribatur, dummodo in impuro paratus sit, iam faciam illum describi. Opera manca in charta peculiari connotanda erunt. Prandium et coenam seu collationem habebit bibliothecarius apud dominum parochum loci. Laborem ita accelerari desidero, ut dum fratres Issekutziani Viennam pergunt, eorsum redire valeat dominus bibliothecarius, dein in Italiam, dum jussero, abiturus. Signatum Cibinii die 27 Februarii 1783. Ignatius episcopus Transylvanus. — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelzés. — Batthyány Egerből hozott könyvtárának állománya pontosan megismerhető abból az 1782-ben Szebenben készített leltárból, melyet 1960-ban a Batthyaneum limbusában találtunk meg minden jelzet nélkül. E jegyzék nem igazolja az olaszországi tanulmányai idején feltételezett kéziratvásárlásokat (VARJÚ: *i. m.* 156., 213., 222.). — Az 1781-ben megszerzett jezsuita és szerzetesi provenienciájú könyvek felől a Batthyaneum kéziratárában őrzött egykorú leltárak alapján lehet tájékozódni, illetve a kötetekben lévő possessor-bejegyzésekből. Ezzel kapcsolatosan l. még: Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Gubernium Levéltára (a továbbiakban: ErdGubLvt) Pol. 334/1781., 9367/1787., 385/1788.

⁴⁸ A püspök, amikor Dánielt útnak indította Itáliába, maga folytatta a félbeszakadt könyvtárrendezést: „... Libros sicuti sunt Carolinae omittat, coeptum laborem consumabo...” — Batthyaneum, Ms. Dániel-levelzés, 1783. április 4.

E megállapítás alátámasztására e helyen elégedjünk meg annak felemlítésével, hogy a Románia területén őrzött középkori latin kódexeknek kb. 80%-át, az 1500 előtt nyomtatott inkunábulumoknak (ősnyomtatványoknak) pedig kb. 50–60%-át az egykori gyulafejevári püspök szenvedélyének, kodikológiai hozzáértésének, szakavatott bibliofilájának és nagyúri áldozatkészségének köszönheti országunk minden polgára. Batthyány alapítóleveléből kiderül, hogy könyvvásárlásokra 30 000 Ft-ot, az intézmény épületére, további működésére 38 000 Ft-ot, a csillagvizsgálóra pedig kb. 10 000 Ft-ot költött. Ez a közel 80 000 Ft pedig jóval nagyobb összeg, mint amivel Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumot és könyvtárát megalapította, csak ezt manapság éppen senki sem tartja számon.⁴⁹ Pedig az idézett számokkal a művelődésért hozott áldozatnak csak az anyagi része és nagysága érzékeltethető, a gyűjtemény pénzben ki sem fejezhető tudományos értéke azonban ezekből nem derül ki. A Batthyaneum kódexgyűjteménye ugyanis a 9. századtól kezdődően az európai latin írásos művelődéstörténetnek olyan színvonalú emlékeit őrizte meg az egész emberiség számára, mint a Karoling-kori könyvfestészet remekei közé számító *Codex aureus*.⁵⁰ De említhetjük a magyar írásosságnak és az egykori Magyarország könyvkultúrájának olyan egyedi emlékeit is, mint a magyar nyelv harmadik legrégebb írott emlékének számító *Gyulafehérvári sorokat* tartalmazó kódex az 1310–1320 körüli időből, vagy a lócsei Szent Jakab-templom könyvtáregyüttese a 16. század elejénél korábbi századokból.⁵¹ És ekkor még nem szóltunk a legkülönbözőbb ritkaságokról, művészi könyvkötésekről. Nincs a régi európai könyvnyomtatásnak olyan fontos műhelye, amely ne lenne elsőrangú példányokkal képviselve a Batthyaneum polcain. Ez a felbecsülhetetlen értékű, ma már megszerezhetetlen nyomdatörténeti emléktanyag a rég porladó Batthyány Ignác püspök jóvoltából ma is lehetővé tenné könyvtörténeti kutatásunk európai színvonalra emelését.

A szellemi alkotóműhelynek szánt közkönyvtár terve még csak körvonalazódott, amikor – láttuk – Batthyány már megtette a szükséges lépéseket a könyvtárra alapozandó kutatásokhoz szükséges munkatárs szakszerű kiképeztetésére. A Migazzi-féle könyvanyag még le sem került Bécsből, amikor a püspök már utasította a könyvtárosául kiszemelt Dániel Imrét, hogy tanulmányozza Mabillon olasz- és németországi, valamint Lambecius ausztriai kutatási beszámolóit, hogy azokból elsajátíthassa a kodikológiai kutatási módszereket, továbbá foglalkozzék oklevéltannal, mert anyaggyűjtés és tudományos pályára való felkészítés végett Itáliába kívánja kiküldeni.⁵² Klímó pécsi püspök könyvtárosának, Koller Józsefnek a tudományos karrierjét állította a fiatal pap elé példaképként, és pontos utasításokkal látta el a felkészülést, feladatait, kutatási naplójának vezetését illetően.⁵³

⁴⁹ VESZELY Károly: *A Batthyáni intézet*. = Gyulafejevári Füzetek I/1861. 92–96. – VARJÚ: *i. m.* 168–171.

⁵⁰ SZENTIVÁNYI Róbert: *A gyulafehérvári Codex Aureus*. = Batthyaneum 1/1911. 5–37. – SIMONESCU, Dan: *Codex Aureus*. București, 1972.

⁵¹ GÜNTHEROVÁ, Alžbeta – MIŠIANIK, Ján: *Stredoveká knižná mal'ba na Slovensku*. Bratislava, 1961. – MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. 48–50.

⁵² L. a 37. sz. jegyzetet.

⁵³ Batthyány 1783. szeptember 29-én kelt leveléből: „... Quod ad iter Dominationis Vestrae attinet, illud licet anni intervallo confici optem, his tamen angustiis neque me, neque Dominationem Vestram

Dániel Imre, Garampi nuncius segítségével is alaposan felkészítve, 1783. december elején kelt útra Bécsből Itáliába. Ott Rómán kívül Nápolyban, Firenzében, Modenában, Parmában, Paviában, Milánóban és Velencében kutatott magyarországi és erdélyi történeti adatok után. Két év múlva, 1785 decemberében tért vissza Bécsbe több ezer oldalnyi másolattal. Kötelezően előírt, a püspöknek kutatásai alatt folyamatosan küldött beszámolóit a talált forrásokról, Batthyány azokhoz fűzött megjegyzései, valamint két testes kötetet megtöltő kutatási naplója a 18. századi erdélyi magyar történetírás egyedülálló, rangos tudománytörténeti emlékei. Egyben beszédes bizonyítékai Batthyány tudományos elképzelései újszerűségének, kutatási tervei Erdélyben szokatlan nagyvonalúságának.⁵⁴

Batthyáynak az erdélyi tudományosság keretei korszerűsítésére tett erőfeszítéséről szóló beszámolóink során végül említést kell tennünk a tudományos kezdeményezések általános serkentésére és összefogására hivatott akadémiaszerű szervezetéről és a természettudományok fellendítésére szolgáló csillagvizsgáló intézet felállításáról.

Tudós társaságok létesítése a felvilágosodás felé elindult magyarországi művelődési életben a 18. század második felében már nem számított előzmény nélküli, teljesen új kezdeményezésének. Pozsonyban 1732-től fogva történtek rövid életű kísérletek a tudományosság megszervezésére.⁵⁵ De ide számítható Bod Péter 1756. évi kezdeményezése vagy az erdélyi szászok 1790. évi terve, hogy az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról ne is szóljunk.⁵⁶ Batthyány tehát valójában csak azt akarta, amit kortársai is a tudományos kutatások korszerű szervezési formájának vallottak. A különbség az egyéb egykorú kísérletek és az ő kezdeményezése között csupán annyi, hogy nála a Tudós Társaság gondolata nem felbukkanó

arctari volo, exponendi erunt anni duo. Finis itineris erit totus litterarius, visitare bibliothecas, scrutari antiquitates, colligere manuscripta, libros raros, amicitiam cum litteratis jungere. Quantitatem pecuniae determinare non possum, cum expensae non solum in victum et amictum Dominationis Vestrae faciendae sint, sed nunc recensiti fines etiam non modicam exposcam aeris quantitatem. Ubi Dominatio Vestra facultatem ad Italiam abeundi impetraverit, instructionem sive potius methodum iter conficiendi elaboratam transmittam. Interim volvat Dominatio Vestra itineraria litteraria, quorum multa exstant, et sibi ideam conficiat, ac mihi submittat. Audiendus praesertim excellentissimus dominus Nuntius, cuius consilia ad me referri volo. Forte offeret se etiam litteratus quispiam socius. Perscrutetur etiam Dominatio Vestra eruditus Italiae, ut ad ipsos litteras exarare valeam; omnes novit nunquam satis laudatus Nuntius.”
– Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés. – L. a 24. sz. jegyzet is.

⁵⁴ *Diarium historicum Italici mei itineris litterarii, seu vera, adcurata et continuata narratio eorum, quae toto itineris mei tempore sive Romae, seu in aliis Italiae urbibus inde a primo profectionis die vidi, legi, scripsi, observavi, atque perfeci. I–II.* – Batthyaneum, Ms. X/128. A napló első 133 lapját latinul és részben magyar fordításban közölték a Közművelődés 1910. évi 2–38. számaiban.

⁵⁵ VALJAVEC, Fritz: *Die Preßburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761–1762).* = Ungarische Jahrbücher 1936. 264–267. – CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérlete a 18. században.* = A pannonhalmi főpaptsági Szt. Gellért főiskola évkönyve az 1941/2. tanévre. Pannonhalma, 1942. 3–59.

⁵⁶ TOLDY Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt.* In: Összegyűjtött munkái. Bp. 1873. VII. 358–362. – TEUTSCH, Friedrich: *Zur Vorgeschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.* = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1914. 129–131. – JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955.

ötlet, hanem egy messze tekintő tudományszervezési elképzelés szerves alkotóeleme.

Az eddigi irodalom kronológiai pontatlanságainak kiküszöbölése ebben az esetben is előfeltétele a történetek tisztázásának. Batthyány ugyanis nem 1781-ben, mindjárt Erdélybe érkezése után, tehát egri indíttatásra állott elő e tervével hanem 1785 tavaszán.⁵⁷ Akkor tehát, amikor a Migazzi-féle könyvanyag révén Erdélyben már létezett a tudományos munka információs alapja és Dániel Imre személyében rövidesen hazavárhatta Itáliából azt a képzett szakembert, akitől az egész szervezet működtetését remélte.

Cornideshez 1785. január 11-én intézett leveléből világosan kiderül, hogy ekkor a püspök még nem állott ki a nyilvánosság elé tervével, de az már kész volt; akkor foglalkozott a tagok felkérésével.⁵⁸ Nem sokkal ezt követően jelentethette meg a tervezett Társaság célkitűzéséről, szervezetéről azt a német nyelvű ismertetést, amelyet tagok szervezése végett 1785. szeptember 17-én Teleki Sámuelnek írt leveléhez több példányban is mellékel.⁵⁹ 1785 júliusában térhetett ki a Társaságba való belépés elől Mártonffy József, és tehette azt a kijelentést, amelyet egyesek félreértve később úgy magyaráztak, hogy a csillagvizsgáló létesítése érdekében ő beszélt rá Batthyányt a Tudós Társaság tervének elejtésére.⁶⁰ A Társaság – a hiedelmekkel ellentétben – minden kétséget kizáróan Szebenben működött, Batthyány ottani könyvtárában tartotta üléseit, csak fennállása legvégén gondolt arra a püspök, hogy annak székhelyét Gyulafehérvárra teszi át, de erre már aligha kerülhetett sor.

A Társaság Batthyány fogalmazványában fennmaradt alapszabályaiból és munkatervéből, valamint a megnyitó ülésre szánt beszédében készített jegyzeteiből pontosan megismerhetők a püspök elképzelései.⁶¹ A Társaság a tudományokkal rend-

⁵⁷ Gyulafejevári Füzetek 1/1861. 71. – VARJÚ: *i. m.* 158–159.

⁵⁸ Cornides történeti adatokat kérő levelére Batthyány 1785. január 11-én így válaszolt: „... Habebis nihilominus omnia ex animi tui sententia, ea tamen lege, ut nomen tuum Societati litterariae Assiduum adscribi patiaris et quotannis unam alteramve dissertationem Actis Societatis inserendam submittas. Societas haec me habet auctorem et propediem in lucem prodibit.” – Cornides-levelézés.

⁵⁹ A levél szövege közölve: Új Magyar Múzeum 1855. 404. A német nyelvű ismertető lelőhelye: Teleki Téka, Ms. 21., in quarto, pag. 490.

⁶⁰ „... Jól tudgya az úr, mitsoda Erudita Societas állítatott fel Eő Excellentiája Bibliothecájában és kik a membrumai, mit dolgoznak. Mártonfi úr is hivatalos volt, de deprecálta az eruditusságot. . .” – írja Szebenből Dániel Imrének egyik ismerőse. – Batthyaneum, Ms. Dániel-levelézés, 1785. augusztus 12. előtt.

⁶¹ Az alapszabályok közlése: BARÁTH Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémia tervezetek.* = EM 1934. 143–148. – A megnyitó ülésre készített beszéd fogalmazványa és jegyzetei: Batthyaneum, Ms. IX/34. – Az eddig kiadatlan munkaterv így hangzik: „Syllabus rerum a Societate Litteraria pertractandum. Duo vel maxime cuperem a Societate pertractari, Diplomaticam videlicet et Chronologiam Hungaricam, quas quidem duas disciplinas nos tres in strictiorem juncti societatem ita excoleremus, ut tamen aliis dissertationibus elucubrandis incumberemus. Circa Diplomaticam sequentia mihi occurrunt. Primo in consensu nostro proxime celebrando quivis adnotet libros de rebus Hungaricis editos, in quibus diplomata – vulgantur. Secundo hos libros inter nos partiemur, quis quales evolvere debeat, evolvemus autem hos libros cum reflexionibus diplomaticis; quivis modo mox dicendo in chartam conjiciet observationes suas; has invicem conferemus et videbimus quantam copiam rerum congesserimus, quae dissertationes inde confici possint. Tertio manuscripta mea similiter partiemur et pari modo evolvemus. Reflexiones diplomaticae hae esse poterunt. Primo regis titulus, regnorum enumeratio. Secundo cancel-

larii, vicecancellarii subscriptio, ubi etiam reginalium cancellariorum ratio habenda. Tertio episcoporum nomina, ut series episcoporum hactenus editae quam emendatissimae habeantur. Quarto series palatinorum et aliorum regni baronum. Quinto anni regiminis, in multis enim lapsus est Pray. Sexta ratio consignandi diem et annum per epactas, concurrentes, festorum dierum, vel octavarum consignationes. Septimo subscriptio ipsa, vel monogramma regis, aut notariorum . . . Octavo notae aliquae additae diplomatibus, ut vera a falsis discernantur, quale est illud a capitulis adhibitum intercisio alphabeti. Nono sigillum, quod nonnunquam depingitur, vel describitur. Sigilli tunc maxima cura habenda, si forte in diplomate de eo agatur. Decimo stilus ipse an elegans, an inflatus, an distortus, ut aetates eloquentiae in Hungaria determinari valeant; observandum quomodo reges aut se ipsos appellent, aut ab aliis vocentur. Undecimo variorum hominum, dignitatum tituli, magna enim in his diversitas. Duodecimo ubi contingit originale inspicere, connotandae contractiones, figura characterum. Tertiodecimo res ipsa in diplomate contenta in brevem summam contrahendo. Quartodecimo si alia aliqua ad rem monetariam, vel notitiam legum, formam processuum contenta fuerint, sedulo observanda neque negligenda topographica, situs et nomina locorum, fluvii ac etiam rivuli, ex quibus geographia illustrari poterit. Quintodecimo inusitatae voces in diplomatibus saeculi XI frequentes, forte ad Glossarium mediae et infimae latinitatis auctuarium accedere quiret. Sextodecimo disciplinae ecclesiasticae praecipua cura sit. Plura meditata lectio suggeret et observanda connotandaque monebit. Has observationes omni mense conferimus, et erunt inter nos communes, ut quivis illis tanquam propriis observationibus uti possit. Hae observationes dein rediguntur ad archivium Societatis. Photius patriarcha in legatione sua dum libros legeret in otio hyberni temporis, extractus additis observationibus concinnavit; quanto cum gaudio legitur haec Photii Bibliotheca, quae multum profuit rei litterariae, cum aliquorum librorum nullam haberemus memoriam, nisi Photius nobis quaedam reservasset fragmenta an non, vel ex ipsis his reflexionibus in ordinem chronologicum digestis utile opus confari possit, ut nihil dicam de dissertationibus, quae sub manu nascentur.

Quantum ad Chronologiam. In eo adlaboremus, ut ex chronici exterarum nationum conflatum unum chronicon universale Hungariae. Habemus Peczii Scriptores Austriacos, Scriptores Germanicos Freheri, Monumenta Bohemica clarissimi Dobner, Scriptores Menkenii, Muratorii Antiquitates Italicas, Lectioes Antiquas Canisii, Thesaurum Anecdotorum P. Pecz, Spicilegium D' Achery, Martene [?] Spicilegium veterum diplomatum, Mabillonii Analecta. Nos ergo inter nos repartiamur, et quovis anno duo saecula edamus. Hac ratione quivis leget in chronicis duo saecula, quae tractamus, et excerptet res Hungaricas, adnotando in quo chronico, cuius aevi apud quem reperiat. Hae excerpta dein in unum cogimus chronicon saeculi illius.

Porro in ordine ad dissertationes. Dabo primum dissertationem de artibus, quibus Bela IV post cladem Tartarorum restauravit Hungariam. Deinde, si otium fuerit, edam cum animadversionibus chronicon manuscriptum, quod Cassoviae reperi, cum notis historico-criticis. Tandem sacramentarium Hungaricum saeculi XI. Dominus Büki, si ita placuerit, scribet dissertationem super historia juris Hungarici ac etiam alteram de purgatione vulgari et canonica; utriusque rudem delineavi ideam, utramque vel saltem alterutram oportebit edere. Dominus Eötvös edet Processum super virtutibus et miraculis beatae Margarethae Hungariae a Philippo Strigoniensi archiepiscopo circa annum 12(72) confectum nunquam editum, addet dissertationem, aut plures pro arbitrio, et si ampliorem segetem invenerit, poterit etiam in Actis sequentis anni comparere aliqua dissertatio, quae primo anno perfici non poterit. Dominus Schönberger debet aliquid ex opere suo diplomatico submittere. Dominus Kazaj apothecarius Debrecinensis, homo litteratus et possessor amplissimae bibliothecae, possidet centuriam inscriptionum Romanarum ineditarum, posset is requiri, ut nomen det Societati et nobis det excudendas. Denique frater meus, comes Emericus habet nummos ineditos et aliquid etiam commentatus est; hic quoque poterit requiri. Horum si vel aliquam partem obtinuerimus, justum habebimus Actorum volumen.

Quia editiones et versiones librorum ad nostram quoque pertinent Societatem, de his quoque agendum. Quare historiam conversionis canonici Poseniensis dedi et commendavi edendam cuidam praedicatori converso (?). Scribemus praeterea canonico Koller, ut Commonitorium Vincentii Lirinensis (?) a Georgio Draskovich in vernaculam conversum det nobis edendam. Conscribendi etiam socii, utpote canonicus Koller, comes Emericus de Batthyan, Pater Vincentius Blaho, dominus Schönberger, dominus Kazay, Pater Koppi piarista, professor theologiae in Monte Pannoniae. Scribendum etiam nomine Academiae domino Hell, ut de legibus iudicium suum depromat et nobis promissos socios aggreget." — Batthyaneum, Ms. IX/47.

szeresen és állandóan foglalkozó személyeket óhajtotta összefogni saját kutatásai eredményeinek szóban és írásban való közzétételére, illetve nagyobb tudományos feladatok szervezetten közös megoldására. Nem tévesztendő tehát össze a páp-ság szellemi tevékenységének előmozdítására szánt Egyházi Akadémiával, amelynek tagjai csak szerzetesek és világi papok lehettek.⁶² A *Societas Litteraria Assiduorum* vegyesen egyházi és világi rendű tagjai vallástól, származástól és méltóságtól függetlenül egyenrangúak, de a tudományos munkában való használhatóságuk szerint négy osztályra oszlanak. Elnöküket titkos szavazással választják. Bár elsősorban Magyarország és Erdély világi és egyházi történetét kutatják, új fizikai, matematikai és orvosi eredményeknek is helyet adnak havonként tartandó üléseiken. Egyedül csak a teológiai kérdéseket rekesztik ki vizsgálódásaik köréből. Az elkészült dolgozatokat üléseiken megvitatják, és az arra érdemeseket a Társaság évenként vagy kétévenként megjelenő kiadványában közreadják.

A munkaterv részletesen tartalmazza azokat a szempontokat, amelyek szerint a magyar oklevéltant és kronológiát kidolgozni szándékozzák. Ezek között szó van archontológiai kérdésről, továbbá paleográfiai és szövegkritikai eljárásokról, bizonyosságul annak, hogy Batthyány mennyire otthonosan mozgott e kedvelt munkaterületein. A végcél Magyarország történetének összeállítása volt, két-két évszázadot felölelő egységekben. A terv felsorolja az egyes tagoktól vállalt dolgozatokat is. Ezek között Batthyány az alábbi témákkal szerepel: 1. IV. Béla országépítése a tatárjárást követően. 2. Az általa Kassán talált krónika közzététele és feldolgozása. 3. Az általa felfedezett 11. századi sacramentarium bemutatása. Mások témái között jogtörténeti, epigráfiai, numizmatikai tárgyú értekezések mellett Árpád-házi Boldog Margit legendájának, illetve avatási perének közzétételét is tervbe vették.

Elsősorban a Tudós Társaság kiadói tevékenységét kívánta a püspök előmozdítani azáltal, hogy 1784-ben megvásárolta és valamivel később Gyulafehérvárra költöztette át a kolozsvári Kolman-nyomdát. Ezzel nyomtattatta ki a *Leges ecclesiasticae* első kötetét, egyelőre szebeni papirosra. E kiadvány kapcsán szerzett kedvezőtlen tapasztalatai készíthették arra, hogy 1785-ben az Alvincsel szomszédos Sebesány falu határában, a Sztrungár nevű patak vizére papírhalmot építtessen.⁶³

Hiába volt azonban a püspök minden körültekintő gondossága, mert Tudós Társasága nem bizonyult életképesnek és működésének semmiféle kézzelfogható eredménye nem ismeretes. A Batthyány levelezésében felbukkanó gyér adatok is mind a Társaság halódásáról szólnak.⁶⁴ Működése legszorosabban a püspök személyéhez kötődött. A Társaság erdélyi tagjai közül Batthyányn kívül másokat – úgy látszik

⁶² BARÁTH: i. m. 143.

⁶³ JAKÓ: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XIX. század)*. = Levéltári Közlemények 1989. 33. – A nyomda megvásárlásáról ír Dániel Imrének 1784. február 14-én kelt levelében Szereday Antal („Typographaeum Kolmanianum Claudiopoli proprium jam fecerit”). Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.

⁶⁴ A püspök 1786. szeptember 9-én erről így ír Cornidesnek: „... Societas litteraria Cibiniensis tantisper languet ex quo Cibinio discessi. Spero tamen paulo post excitabitur. Serviet ad id multum, si tu aliquid submiseris.” – Cornides-levelezés. – 1786. november 30-án pedig a következőképpen felel Cornides kérdezősködésére: „... De Societate Littearia Cibiniensi suscitatis. Vivit illa, estque immemor vitae suae. Postquam me hinc abesse jussit Caesar, in lethargum incidit, ex quo illum eripere satago.

– nem fűtött komolyabb tudományos érdeklődés, s így fel sem ismerték a szervezet kínálta új lehetőségeket. Minden jel arra mutat, hogy a püspök már 1787-ben belátta terve kudarcát és végleg felhagyott a Társaság működésének erőltetésével.

Egyelőre csak találgatható, hogy mi lehetett e sikertelenség oka. Első helyen bizonyára arra kell gondolnunk, hogy a polgárosodás Erdélyben még a magyarországinál is kezdetlegesebb volt akkor, és az itteniek értetlenül, sőt bizalmatlanul fogadták Batthyány nagyvonalú tervét. Nagyon jellemző, hogy Michael Conrad von Heidendorf, a kortárs szász emlékiró, a püspöknek az erdélyi történetírás tudományos megalapozására szánt oklevéltáráról csak elítélően szólt, azon az alapon, hogy ezáltal a szászok kiváltságait érintő oklevelek szövege illetéktelenek kezébe kerülhet.⁶⁵ Az erdélyi viszonyokat Batthyánynál jobban ismerő Teleki Sámuel a sikerben eleve kétkedő módon gratulált a kezdeményezéshez.⁶⁶

Közrejártszhatott az is, hogy Batthyány egyedül a latint tekintette a tudományok nyelvének, holott akkor már jelentkezett az igény az anyanyelvűsége a tudományművelésben is. Az Aranka György által néhány évvel később létrehívott Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság sikere láttán arra kell gondolnunk, hogy a Társaság meddő voltának nyelvi oka is lehetett.

Nem bizonyult az sem szerencsés döntésnek, hogy Szebent, ezt a szász lakosságú várost tette meg egy lényegében magyar Tudós Társaság székhelyéül és ebben a szervezetben is túlságosan a papságra épített. Szebenben ugyanis a főkormányzáséki hivatalnokokon kívül alig élt magyar értelmiségi, egyházi személy is kevés, az elzárkózó szász lakosság körében pedig komolyabb visszhangra eleve sem számíthatott. Persze az akkor osztrák katonasággal megtömött, mezővárosnak számító Gyulafehérvár sem lett volna lényegesen alkalmasabb színtér ilyen kezdeményezésre.

Végül súlyos következményekkel járt, hogy a püspök Dániel Imre személyében nem jól választotta ki munkatársát, akinek az egész tervezett tudományos szervezet ténylegesen működtetni kellett volna a sokféle közéleti feladattal lekötött püspök helyett. Dánielből ugyanis Rómában sem vált olyan tudományos alkotó, mint Koller Józsefből Klimó püspök oldalán. Batthyány hiába költött könyvtárosa itáliai kiképzésére, mert Dániel Imre változatlanul megmaradt lelkiismeretes könyvtárosnak vagy tisztviselőnek, akit személyes érdeklődés nem kötött ahhoz a tudományos munkakörhöz, amelyet püspöke neki szánt. Hazatérése után Batthyány hiába igyekezett őt meggyőzni, hogy könyvtárosaként karriert csinálhat a tudományos világban, hogy szüksége van reá kutatási terveiben; hiába biztatta, hogy itáliai kutatási naplóját, valamint a Batthyaneum könyvritkaságai alapján szerkesztendő *Annales typographiae* című nyomdatörténeti munkáját kiadja, Dániel a retorika professzor-

Spero tamen brevi discutiendum somnum. Si secus fieri nequeat, transferam illum Albam. De successu conatum meorum alias plura . . .” – Uo.

⁶⁵ CONRAD, Michael: *Eine Selbstbiographie*. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1884. 144.

⁶⁶ „. . . De conscripta Cibinii Societate Litteraria Excellentiae Vestrae impense gratulor. Si successus voto et expectationi responderit, exiget Excellentia Vestra monumentum aere perennius, magnusque nobis erit Apollo.” – Teleki Téka, Ms. 285., in folio: Epistolae variorum, pag. 78. – Közlöve: Új Magyar Múzeum 1855. 407–408.

ságát választotta a kormányzat által tervbe vett gimnáziumban.⁶⁷ 1787-re a püspök egyedül maradt tudományos terveivel.

A reményeiben megszalatkozott Batthyányt ilyen előzmények után beszélhette rá a vele bizalmas baráti viszonyban lévő Mártonffy József, hogy szebeni házában csillagvizsgálót rendezzen be, és ennek vezetésére öccsét, a természettudományokkal foglalkozó Mártonffy Antalt képeztesse ki Hell Miksával, a bécsi császári csillagda nagynevű igazgatójával.⁶⁸ Ez annál is könnyebben sikerülhetett Mártonffynak, mert csillagvizsgáló létesítése divatos dolog volt a barokk kor főpapi udvaraiban, és Batthyányt az egri példa szintén erre ösztönözte. Tehát nem a csillagda miatt ejtette el Batthyány a Tudós Társaság tervét, hanem éppen a Társaság felbomlása nyitotta meg az utat a művelődési program következő intézménye, a természettudományok fejlesztésére hivatott csillagda napirendre tűzése előtt. Mártonffy Antal részére 1789. augusztus 2-án adott instrukciójában Batthyány kétszer is leszögezte ugyan, hogy a bécsi kiküldetés fő célja a csillagászati ismeretek elsajátítása, de azért könyvtári információkat és a könyvtárosi ismeretek elsajátítását is elvárta Mártonffytól.⁶⁹ Ilyenféle szolgáltatásokat Mártonffy Antal a Bécsben töltött négy esztendő alatt valóban teljesített is püspöke részére.⁷⁰

Miként már említettük, hogy Batthyány az egykori trinitárius templom átalakított épületében, kedvezőtlen társadalmi és személyi körülmények között, anyagi nehézségei ellenére, 1794-re mégiscsak berendezte az erdélyi magyar tudományosság első kutatóműhelyét. Az épület földszintjén kapott helyet a nyomda, a felette lévő két szinten a könyvtár, legfelül pedig a csillagvizsgáló, melynek vezetője kanonoki javadalmat élvezett.⁷¹ Ez a műhely külsőségekben ugyan nem versenyezhetett az egri Lyceum barokk pompájával, de így is kedvezően befolyásolhatta volna a bércecs házában a tudományok 19. századi fejlődését, ha az Institutum Batthyaneum a tudós alapító korai halála után is úgy működhetett volna, amint azt ő eltervezte és végakaratóban előírta.⁷² Sajnos a csillagdával és Mártonffy Antallal sem lett több szerencséje, mint a könyvtárral és Dániel Imrével. Mártonffy ugyanis egy évvel később

⁶⁷ Batthyány kiábrándult hangú levele, melyben elutasítja Dániel kérését, hogy a tanárság mellett a könyvtárosi állást is megtarthassa: *Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1786. december 30.*

⁶⁸ VARJÚ: *i. m.* 165., 168. — SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus 16–17.* — HEINRICH László: *Az első kolozsvári csillagda.* Bukarest, 1978. 76–78.

⁶⁹ „Instructio pro honorabili Antonio Martonffy. Tota instructionis summa, initium et finis est, ut astronomiam sibi familiarem reddat sub manu ductione celeberrimi viri Maximiliani Hell, quatenus in Transylvaniam redux Speculam Astronomicam in aedibus meis Cibiniensibus, adjuvante Domino, erigendam disponere ac dein dirigere valeat. Hoc unum dum assecutus fuerit mihi satisfactum erit . . . Si absque dispendio principalis objecti fieri possit, bibliothecas publicas, praecipue autem Palatinam seu Caesaream visitabit et sibi notitias bibliothecario necessarias procurabit . . . Astronomia enim praecipuus et pene unicus expeditionis huius litterariae scopus esto. — *Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés, 1789. augusztus 2.*

⁷⁰ Batthyány levelei Mártonffyhoz 1790. január 23-án és 1791. február 22-én. — *Batthyaneum, Ms. Dániel-levelezés.*

⁷¹ VARJÚ: *i. m.* 166.

⁷² Batthyány alapítólevele „az emberi társaság javára” szánt intézmény (institutum hoc toti societati humanae utile esse volo et ordino) számára: *Gyulafejevári Füzetek 1861. 92–96.* — VARJÚ: *i. m.* 168–170.

(1799. november 19-én) követte püspökét a halálba, a Batthyány-hagyaték körüli két évtizedes pereskedés pedig szétporlasztotta az intézmény további fejlesztésének anyagi alapjait.

A Batthyaneum fejlődése elakadásának azonban talán nem is az lehetett a fő oka, hogy később nem állott mögötte a Batthyány-vagyonnal felérő anyagi alap. Inkább a vérbeli tudós püspök messze tekintő, nagyvonalú művelődési koncepciója hiányzott a továbbiakban, és ez járt ilyen veszedelmes következményekkel. A Batthyaneum nem tudta betölteni az alapítója által neki szánt funkciót és a természetes fejlődés következtében is már a múlt században kiszorult a magyar tudományosság perifériájára. Az utóbbi évtizedek állami kezelése következtében pedig nyilvánosságát is szinte teljesen elvesztette és léte az idegenforgalmi látnivalók szintjére süllyedt.

Világosan kell látnunk, hogy a nagy püspök minden korábbi nemzedéknél szegényebb, erkölcsi, szellemi és anyagi javakban megfosztkozott, végszükségre jutott mai örököseire maradt az a tovább már nem halogatható feladat, hogy eddig soha nem volt nehézségek közepette is valóra váltsák a tudományért, népe és országa érdekében Erdélyben egyedülálló áldozatokat hozó tudós és tudományszervező egykori álmát: azt, hogy az általa létesített intézmény, az Institutum Batthyaneum, élő és hatékony alkotóeleme legyen végre az újjáéledő erdélyi magyar tudománynak.

JAKÓ, ZSIGMOND

Ignác Batthyány, le savant et l'organisateur de la science

Le Batthyaneum, bien qu'il soit un monument de bibliothèque bien connu dans la littérature internationale, la recherche scientifique a fourni pourtant très peu de connaissance sur son rôle dans l'histoire de la science. L'auteur désire d'amortir cette ancienne dette, quand, au 250^e anniversaire de la naissance d'Ignác Batthyány (1741–1798) il se charge de contrôler critiquement et de systématiser les résultats jusqu'à présent acquis et il indique les tâches des recherches ultérieures. Dans la première partie de l'étude, il examine et il apprécie l'activité d'historien de Batthyány, puis son activité d'organisateur de la science, surtout les détails de la fondation d'une bibliothèque, à la base d'un nombre de documents nouveaux. Les établissements culturels d'Ignác Batthyány n'ont pas été créés comme des symboles d'état; au cours de toute sa vie, ce grand prêtre était un esprit érudit créateur, stimulé par l'envie passionnée de la connaissance scientifique.